

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО**

**ISSN 978-966-493-821-8
ISSN 2226-4388**

МОВОЗНАВЧИЙ ВІСНИК

Збірник наукових праць

ВИПУСК 24-25

Виходить 2 рази на рік
Заснований у 2006 році

ЧЕРКАСИ 2018

**Засновник, редакція – Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького**

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованих засобів масової інформації
КВ № 12092-963Р від 14.12.2006.

У збірнику наукових праць розглянуто актуальні проблеми граматики, словотвору, лексикології, фразеології, діалектології, ономастики, історії мови, лінгвостилістики, когнітивної й комунікативної лінгвістики.

Для викладачів, аспірантів і науково обдарованої молоді.

Рішенням Атестаційної комісії Міністерства освіти і науки України
(від 21.12.2015 р. № 1328) збірник включено до переліку наукових фахових видань зі спеціальності «Філологічні науки».

Випуск 24-25 збірника наукових праць «Мовознавчий вісник» рекомендовано до друку та до поширення через мережу Інтернет Вченою радою Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (протокол № 6 від 17 квітня 2018 року).

Журнал реферований Українським реферативним журналом «Джерело» (засновники: Інститут проблем реєстрації інформації НАН України та Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського), індексований Google Scholar.

Склад редакційної колегії:

М. І. Калько, доктор філологічних наук, професор; *О. О. Селіванова*, доктор філологічних наук, професор; *П. Ю. Гриценко*, доктор філологічних наук, професор; *В. П. Олексенко*, доктор філологічних наук, професор; *М. І. Степаненко*, доктор філологічних наук, професор; *Є. Сиротюк*, доктор філологічних наук, професор (Польща); *Т. А. Космеда*, доктор філологічних наук, професор (Польща); *О. Тімко-Дітко*, доктор філологічних наук, професор (Хорватія); *Л. В. Шитик*, доктор філологічних наук, професор; *О. Ю. Зелінська*, доктор філологічних наук, доцент; *В. В. Денисюк*, кандидат філологічних наук, доцент; *В. В. Калько*, кандидат філологічних наук, доцент; *Л. І. Лонська*, кандидат філологічних наук, доцент; *А. А. Таран*, кандидат філологічних наук, доцент; *Л. О. Пашис*, кандидат філологічних наук, доцент.

Відповідальний редактор: *Г. І. Мартинова*, доктор філологічних наук, професор.

Відповідальний секретар: *Т. В. Щербина*, кандидат філологічних наук, доцент.

РЕЦЕНЗЕНТИ:

К. Г. Городенська, доктор філологічних наук, професор;

М. О. Вінтонів, доктор філологічних наук, професор.

Адреса редакційної колегії:

18000, м. Черкаси, бульвар Шевченка, 81,

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького,
кафедра українського мовознавства і прикладної лінгвістики. Тел. (0472) 355396

web-сайт: <http://biblioteka.cdu.edu.ua/index.php/movoznavchi-visnyky.html>

e-mail: movoznavchy_visnyk_chnu@ukr.net

ЗМІСТ

ГРАМАТИКА. СЛОВОТВІР

Калько М. І. ДІЄСЛІВНА СТИЛІЗАЦІЯ ТОТАЛЬНО-ЧАСОВИХ РЕЛЯЦІЙ У КОНТЕКСТІ АСПЕКТОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ	7
Тимко-Дітко О. ПОРІВНЯННЯ ДІЄСЛІВНИХ КАТЕГОРІЙ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ І ХОРВАТСЬКІЙ МОВАХ.....	15
Христіанінова Р. О. ДУПЛЕКСИВ У ФОРМАЛЬНО-ГРАМАТИЧНІЙ ТА СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНІЙ СТРУКТУРІ РЕЧЕННЯ.....	23
Шитик Л. В. ВНУТРІШНЬОРАНГОВИЙ РІЗНОКАТЕГОРІЙНИЙ СИНКРЕТИЗМ СКЛАДНИХ СПОЛУЧНИКОВИХ РЕЧЕНЬ.....	32
Пчелінцева О. Е. АСПЕКТУАЛЬНІ ВЛАСТИВОСТІ УКРАЇНСЬКОГО ВІДДІЄСЛІВНОГО ІМЕННИКА ЗІ ЗНАЧЕННЯМ ДІІ.....	42
Грозан Н. Ф. ДОДАТОК ЯК ДРУГОРЯДНИЙ ЧЛЕН РЕЧЕННЯ: ТРАДИЦІЙНИЙ ВИМІР.....	53
Демешко І. М. МОРФОНОЛОГІЯ СЛОВОТВІРНИХ ГНІЗД ВЕРБАТИВІВ ІЗ ЧЛЕНОВАНОЮ ВЕРШИНОЮ НА ГРУПУ ПРИГОЛОСНИХ.....	61

ЛЕКСИКОЛОГІЯ. ФРАЗЕОЛОГІЯ. ІСТОРІЯ МОВИ

Лонська Л. І. АНТРОПОНІМИ В СКЛАДІ УКРАЇНСЬКИХ ПАРЕМІЙ: ЛІНГВОСТАТИСТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	69
Калько В. В. ПРОБЛЕМА ДЕФІНІЦІЇ ПАРЕМІЇ В СУЧАСНІЙ ЛІНГВІСТИЦІ.....	77
Таран А. А. РОЛЬ ВТОРИННОЇ НОМІНАЦІЇ В ОНОВЛЕННІ УКРАЇНСЬКОГО ЛЕКСИКОНУ.....	87
Дзира І. Я. ІДЕНТИФІКАЦІЯ ОСОБИ В РЕЄСТРІ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО НИЗОВОГО 1756 РОКУ.....	92
Драган Ю. М. ДІАЛЕКТНІ ОСОБЛИВОСТІ МОВИ ІСТОРИЧНИХ ТВОРІВ А. КАЩЕНКА.....	100
Матвєєва Н. Р. МОВНА СИТУАЦІЯ В СТОЛИЦІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.	106

ДІАЛЕКТОЛОГІЯ. ОНОМАСТИКА

Мартінова Г. І. ПОДОВЖЕННЯ ПРИГОЛОСНИХ В АРЕАЛІ СЕРЕДНЬОНАДДНІПРЯНСЬКИХ ГОВІРОК (у світлі діалектного тексту).....	114
Бігусяк М. В. КУШНІРСЬКА ЛЕКСИКА В ГОВІРКАХ ТИСМЕНИЧЧИНИ: СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНИЙ, НОМІНАТИВНИЙ ТА ДИНАМІЧНИЙ АСПЕКТИ.....	125
Делюсто М. С. СПЕЦИФІКА ІНТЕРФЕРЕНТНИХ ПРОЦЕСІВ У ПІВДЕННОБЕССАРАБСЬКИХ ГОВІРКАХ.....	134
Клименко Н. Б. РОБОТА НАД УКЛАДАННЯМ ХРЕСТОМАТІЇ УКРАЇНСЬКИХ ГОВІРОК ДОНЕЧЧИНИ.....	141
Литвиненко Я. О. ІНВАРІАНТНА МОДЕЛЬ ТЕМАТИЧНОЇ ГРУПИ ЯК ІНСТРУМЕНТ ВИВЧЕННЯ ДІАЛЕКТНОЇ ЛЕКСИКИ.....	148

The phonetic and morphological system of the writer's lingual creativity differs to a certain extent from the contemporary norms of the literary language. But these differences are quite distinctive and are deemed to be the result of those dialect features of the real folk speech of the region which was typical for that time.

Linguistic practice of A. Kashchenko was grounded on the colloquial folk speech tradition. The writer skillfully defined that type of language on which he had been brought up himself and which is quite close to the literary language.

Language aspect research of individual style enables to highlight the individual identity of the writer in the phonetic and morphological depiction presented by him, to estimate his contribution to the system of the already functioning verbal artistic devices of the national language, define the common patterns and primary trends of the literary language development.

Dialecticisms of A. Kashchenko's historical prose language are the means of the local colour expressing.

The investigation of the dialect features of A. Kashchenko's literary works is interesting for linguistics firstly due to the fact that it shows how the artistic style abilities are implemented in accordance with the aesthetic concepts of the author and how the lingual creativity of the certain writer can expand and enrich the means of expression of the unified national language.

Originality. *The academic novelty of the obtained results is defined by the selected trend, material, the research objective and complexity of its study.*

Conclusion. *The dialecticisms identified in A. Kashchenko's creative writings show the national picture of the world of Nyzhny Dnipro Region inhabitants, representing the culture of certain ethnos. The given material can be studied in view of the unique lingual picture applying the data of the lingual cultural studies and cognitive linguistics.*

The perspective of the research is grounded on the necessity to follow and comprehend the achievements of the linguistics in the branch of 'dialecticisms' study in the literary works of other writers at the end of the 19th – beginning 20th century.

Key words: *dialecticism; dialectical lexicon; phonetic, morphological and word-formative features; individual style.*

Надійшла до редакції 02.03.18

Прийнято до друку 16.04.18

УДК 811.161.2'272:81-112

МАТВЕСВА Наталя Романівна,
аспірантка Інституту української мови
НАН України
e-mail: natalyaskiba93@ukr.net

МОВНА СИТУАЦІЯ В СТОЛИЦІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

Статтю присвячено проблемам функціонування української мови в діяхронії. Основну увагу зосереджено на мовній ситуації Києва, оскільки саме столиця є прикладом та орієнтиром для всієї країни.

Мета дослідження – схарактеризувати стан та статус української мови в Києві у другій половині XIX ст.

У статті аналізуємо становище української мови в той час, її взаємодію з російською, шляхи русифікації столиці, а також ставлення українців до мовних проблем. Визначаємо наслідки для української мови різних заборон московського уряду, зокрема Валуєвського циркуляру та Емського указу. Звертаємо увагу на діяльність Київської Громади та Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, яким вдалося значною мірою пожвавити національне життя в столиці. Описуємо мовну ситуацію в родинах тогочасної інтелігенції та їхні мовні преференції. Підтверджуємо думку, що в XIX ст. основними носіями української мови були селяни.

Із результатів дослідження можемо зробити висновки, що в другій половині XIX ст. стан мови чітко віддзеркалював соціальний стан суспільства. Українську мову використовували

представники нижчих верств, тоді як російська функціонувала в освіті, церкві, державному управлінні та в усіх інших сферах офіційного життя. Тому Київ на кінець XIX ст. був в основному російськомовним містом, а українську мову переслідували та намагались повністю заперечити її існування.

Ключові слова: мова, мовна ситуація, лінгвоцид, деукраїнізація, мовна політика.

Постановка проблеми. Вивчення сучасної мовної ситуації неможливе без аналізу історії української мови, бо доля кожної мови та нації нерозривно пов'язані. Український народ століттями прагнув бути вільним та незалежним, і на шляху до національної свободи визначальною була боротьба за українську мову. Мова розвивалась разом із народом та його історією, ставши символом незламності українського духу.

Досліджуючи мовне середовище в Україні, особливу увагу слід звернути на Київ, оскільки саме столиця завжди є взірцем та орієнтиром. Їй належить основна роль у процесах нормалізації мовної ситуації держави, адже, як говорить столиця, так говоритиме вся країна [1, с. 20]. Щоправда, бездержавність призвела до функціонування в місті двомовності. Російська, яку насаджували впродовж тривалого часу, міцно утримує свої позиції в столиці й сьогодні.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Безсумнівним є факт споконвічної зацікавленості вітчизняних та іноземних лінгвістів проблематикою функціонування української мови, позаяк існування мовного конфлікту сьогодні, безперечно, є спадщиною колоніального минулого. Проблеми сучасної мовної ситуації в Україні досліджували Л. Масенко, С. Соколова, О. Тараненко, Г. Залізняк, Н. Трач, Ю. Бестерс-Дільгер та багато інших дослідників. Вивченню цього питання присвячені також різноманітні соціологічні та соціолінгвістичні опитування.

Теоретичну основу нашого дослідження склали роботи науковців: Л. Масенко, С. Сірополка, П. Голубенка, І. Гирича, Ф. Савченка, а також спогади громадських діячів того часу (Є. Чикаленка, Г. Юзевського та О. Лотоцького).

Мета дослідження – схарактеризувати становище української мови в Києві в другій половині XIX ст.

Виклад основного матеріалу. Усю мовну політику, яку провадила спочатку царська Росія, а потім продовжив СРСР, вважають лінгвоцидом, що є універсальним методом етноциду. Влучне визначення цьому поняттю дав Я. Радевич-Винницький, схарактеризувавши лінгвоцид як «свідому, цілеспрямовану політику і суспільну практику панівної нації (її державних, релігійних, громадсько-політичних структур тощо), скеровану на ліквідацію мови підлеглого народу з метою його денационалізації й асиміляції» [2, с. 187]. Справді, нещадно нищили українську мову всі заборони, починаючи від указу царя Олексія про заборону розповсюдження книг, що виходили в українських друкарнях. Унаслідок згубної московської політики наприкінці XVIII ст. українська мова вже не функціонувала в жодній офіційній сфері, лише побутувала в народній творчості й усному мовленні, та й то переважно селян. А столиця через збільшення кількості росіян, уведення в установах російської мови, перехід інтелігенції на російську була майже повністю російськомовним містом.

Становище української мови певною мірою покращилось, коли в 1856 р. цензура трішки послабила свій тиск. Були зняті деякі обмеження з освіти та українського слова, чим і скористалися культурні діячі. 11 жовтня 1858 р. в Києві, на Подолі, відкрито першу недільну українську школу. У 1860 р. в столиці вже було 4 чоловічі та 2 жіночі недільні школи. Хоча і користувались там в основному російськими підручниками через брак українських, але пояснювали все українською мовою [3, с. 390–391]. Щоправда, діяльність недільних шкіл перешкоджала царській політиці, тому вже в 1862 р. за розпорядженням міністра освіти їх усіх закрили.

Узагалі ситуація в столиці була досить складною. Тут зустрілись, з одного боку, росіяни, які прагнули повністю утвердитися, а з другого боку, польські претенденти на Правобережну Україну. Унаслідок цього в місті майже не лишалося можливостей для

розвитку української культурної творчості. «Київ наш – чудний якийсь город, – пояснює таку ситуацію П. Куліш, – стоїть він посеред України; дивиться в Дніпро-Славуту; славиться дивами своїми по всіх наших селах і хуторах; чуємо про ті дива з малого малечку; рине до нього Божий люд літо в літо зо всієї України. Здавалось би: то тут-то мусить словесність наша народна процвісти пишним цвітом! А виходить воно не так. Що ж цьому за причина? Багато причин, та піч у хаті!». Піч у хаті – означає в українській народній мові «не можна говорити», бо підслухають. Про російську політику в Україні, справді, у всі часи говорити було небезпечно [4, с. 371]. Московський уряд усе робив для того, аби знищити українську ідентичність, а українцям не дозволяли бодай словесно виявляти свої позиції.

Активною силою боротьби було студентство, хоча їхні дії всіляко обмежувала керівна верхівка. Так, у 1860 р. двоє київських студентів К. Шейковський та П. Левицький мали намір видавати тижневик «Голось», у якому твори красного письменства повинні були друкувати як російською, так і «южно-російською» мовою. Звичайно, такий намір був відхилений, оскільки в газеті не могли дозволити помістити статті «на малоросійському наріччі» [3, с. 373].

Студенти Київського університету задля сприяння українізації столиці спробували утворити «Українську громаду», проте в 1861 р. її викрили. У розпорядженні генерал-губернатора І. Васильчикова було підтверджено факт її створення: «...Мною получено сведение, что студенты здешнего университета образовали будто общество малороссов под названием «Украинская громада», что лица, принадлежащие к этому обществу, стремятся сблизиться с простым народом и прививать ему идеи о малороссийской национальности и независимости, что с этою целью рассылаются воззвания на малороссийском языке, пишется история Украины и существует в Киевском университете ежедневная народная школа, и что для распространения тех же идей выезжают здешние студенты в разные местности Малороссии и Украины» [5, с. 23]. Тому і її теж заборонили.

Абсурдність заборон російського уряду доходила до того, що карали навіть за появу на вулицях столиці в українському національному вбранні. Таким прикладом був дворянин М. Вілігорський, який був затриманий поліцією за національний одяг [5, с. 38].

Наступним етапом нищення української ідентичності став Валуєвський циркуляр, який заперечував існування української мови та забороняв видавати нею книжки релігійного змісту, навчальні та ті, що призначені для початкового читання народу. Наслідком циркуляру було повне знищення українського книговидання. Упродовж семи років після указу видано стільки ж українських книжок, як протягом одного 1862 р. (1864 р. – 12, 1865 р. – 5, 1866 р. – 0, 1867–1869 рр. – по дві) [6, с. 134].

Хоча у Валуєвському указі нічого не згадано про українські вистави та концерти, адміністрація всіма способами старалась їх не допускати. Так, у 1864 р. М. Старицький та М. Лисенко влаштували в київському міському театрі концерт із благодійною метою. Упорядники внесли до програми декілька українських пісень, але адміністрація не дозволила їх співати. Тоді вони змушені були перекласти український текст на французьку мову, унаслідок чого пісня «Дощик, дощик капає дрібненько» зазвучала французькою [3, с. 378].

Продовжувався і тиск на освіту. У 1864 р. уряд Росії прийняв новий Статут про початкову школу, згідно з яким навчання наказано провадити лише російською мовою. Тому вчителі змушені були використовувати російські підручники, які не відповідали не лише мовою, але і своїм змістом потребам української дитини. Педагогів, які все-таки наслідували вживати в школі українську мову, шкільна адміністрація карала. Серед сміливців, що не боялися покарань, слід згадати насамперед Б. Грінченка, який, незважаючи на утиски і переслідування, уклав для учнів український буквар, читанки і книжки. Хоча численні приклади звільнених із роботи вчителів засвідчують потужну силу тиску на сферу освіти. Наприклад, у 1875 р. учитель М. Лободовський, давній приятель Б. Грінченка, був позбавлений права учителювати в народних школах через те, що переклав у класі одне речення з Євангелія від Матвія українською мовою. Я. Новицький

також був звільнений із учительської посади, бо знайшли в нього шість українських книжок [3, с. 345–346]. І таких учителів, звільнених із роботи без вагомих причин, було безліч.

Унаслідок усіх заборон українське слово все менше й менше стало вживатися в Києві. Засобом зросійщення міського життя стало й чиновництво, кількість якого постійно збільшувалася з перетворенням Києва на столицю «Південно-Західного краю» в добу генерал-губернаторства Д. Бібікова. Навіть у нових середніх освітніх закладах, Університеті св. Володимира та Київській духовній академії серед викладацького складу і студентства українців теж було мало. Ще одним фактором збільшення чисельності російськомовних людей у Києві став розвиток промисловості в другій половині XIX ст., що призвів до збільшення росіян у столиці. Кваліфіковане робітництво в машинобудуванні, металургії, будівництві залізниць, обслуговуванні пароплавства, поліграфії також було переважно російським, заводи обслуговував здебільшого російський пролетаріат. Частка українських робітників була високою лише в промислах, пов'язаних із обробкою сільгосппродукції та в будівництві цегляних будинків [7, с. 29]. Тому в Києві в той час повсюдно лунала російська мова.

Позитивні зміни настали на початку 70-х років, коли Київській громаді вдалося заактивізувати свою діяльність. Вона виступила з ініціативою утворення в Києві в 1873 р. Південно-західної філії імперського географічного товариства. Під його егідою були підготовлені й видані «Історичні пісні українського народу» В. Антоновича та М. Драгоманова, збірка казок Драгоманова, праця П. Чубинського з етнографії Правобережної України, проведено односторонній перепис населення Києва. М. Драгоманов, повернувшись після довгострокового відрадянства до Києва у вересні 1873 р., був приємно вражений національним піднесенням, яке панувало в місті. «У Києві я застав чималий рух українців, – згадує видатний діяч. – Старші (по більшій частині учителі гімназії) чинили зерно нововідкритого «Юго-Западного отдела Российского географического общества», молоді студенти збиралися у кружки і працювали над словарем, подумували і про популярні книжки» [8, с. 361].

Київська громада взагалі відігравала велику роль у національному відродженні країни. Її заходами виходили популярні книжки для народу, газети «Київський телеграф», «Труд», «Київська Старина» [9, с. 294]. До речі, своїм існуванням Старій Громаді завдячувала і книгарня «Київська Старина», що від 80-х років XIX ст. і до 1907 р. була єдиним київським магазином, де продавали українські книжки [7, с. 122].

Завдяки Громаді у столиці значно пожвавилась видавнича діяльність. На збільшення обсягу книжкової продукції в Києві не міг не звернути уваги російський уряд, висловивши цим своє занепокоєння: «Книжное дело в нем гораздо больше развито, чем в других городах, так, например, по сведениям об издании книг в важнейших городах оказывается, что в промежутках времени от сентября месяца 1872 г. до сентября 1875 г., т. е. в течении 3-х лет, в Кieve издано 311 названий книг, тогда как в течении того же периода в Одессе издано 179, Варшаве 157, в Казани – 51 названий» [5, с. 147].

Звичайно, активізації українського книговидання не було в планах царського уряду. Така діяльність була розцінена як намагання відокремитися від Росії, її літератури й мови. Тому в 1876 р. була скликана урядова нарада, на якій підписано таємний Емський указ. У ньому до пунктів Валуєвського циркуляру було додано заборону сценічних вистав і друкування текстів до музичних нот українською мовою. Окремим пунктом заборонено видавати газету «Київський телеграф».

Емський указ – як схарактеризував його С. Єфремов – «засуджував на смерть письменство одного з найбільших слов'янських народів у Росії... Порівнюючи з попередніми репресіями, бачимо тут ще крок уперед: курс взято твердо й категорично, без жодних вагань. Коли Валуєвський циркуляр не кидав місця для путящої народної книжки, то акт 1876 р. ставив хреста над українським письменством узагалі, не милуючи ні театра, ні навіть пісень (текстів до музичних нот)» [10, с. 354].

На підставі цього указу «тимчасово» закрито Південно-Західний відділ Російського географічного товариства. Офіційно наведено дві причини, що нібито привели до закриття Київського Відділу: а) «деятельность особаго рода пропагандистов, зараженных так называемым украинофильством» і б) «разпространение в народе переводов, учебников и молитвенников на малороссийском языке» [11, с. 106]. Хоча певною мірою на закриття відділу повпливало і проведення ним одноденного перепису киян.

Перепис був унікальним статистичним явищем того часу, який ставив собі за мету розібратися з етнічним складом населення міста та мовною ситуацією. Кияни повинні були визначитися зі своєю рідною мовою. Звичайно, питання про українську мову через зрозумілі причини не могло бути прямо поставленим, воно було сформульоване як «малорусское наречие» російської мови та зараховано до неї ж. Перепис показав, що 80 % киян говорили російською або її діалектами, причому малоросійським – 39,26 % [12, с. 364–365]. Треба зазначити, що група осіб, що говорили по-українському, насправді була значно більшою: велика частина її через сильний соціальний тиск змушена була записатися до групи, що говорить літературною мовою, тобто російською [13, с. 368].

Емський указ був чинним майже 30 років, унаслідок чого цей період називають «мертвими роками». Так, багаторічна культурно-освітня політика царського уряду в напрямку цілковитої уніфікації усього київського населення під ранжир «русского человека» разом із масштабною російською міграцією до Києва зумовили цілковиту байдужість більшості населення до українських проблем. Мілітаризація Києва, перетворення його на головну базу російського війська перед західними кордонами імперії теж сприяли деукраїнізації. У результаті цього на кінець ХІХ ст. Київ перетворився на один із трьох основних центрів розвитку російської культури. У столиці видано понад півсотню російських не лише за мовою, а й за напрямком думок, періодичних видань. Функціонував якісний російський драматичний театр, у міській опері виступали актори, що до того з'являлися на сценах столичних російських театрів. Київ став одним із центрів російської науки. Тому зрозуміло, що для людей простіше було плисти за течією і діяти в межах, визначених законом [7, с. 95–99].

«Українське громадське життя в Києві в 90-х роках, – згадує О. Лотоцький, – не мало властивого громадського характеру, бо не обіймало ширших течій громадської думки та акції, – загнане в темний куток русифікаційним режимом, визначалося лише рисами вузького гуртківства. Всі ці гуртки були нелегальні...» [14, с. 158]. Та й справді, тоді було надто небезпечно виявляти свою національну позицію, адже «втратити посаду і потрапити на олівець жандармам було дуже легко. Досить було кілька разів гучно у хаті поспівати українських пісень, щоб тобою як неблагонадійною людиною зацікавилася поліція» [7, с. 106].

Отже, російська влада повністю загальмувала розвиток національного духу. Українською мовою послуговувались або неосвічені селяни, або окремі представники інтелігенції. Як наслідок, окрім урядових заборон, українська мова мала долати ще й спротив населення, якому насадили думку про те, що вона мужицька. Яскраво це описує Є. Чикаленко у своїх спогадах: «В реальній школі у нас атмосфера була натурально московська, як по всіх школах в Росії, але з тою різницею, що тут нас ніхто не переслідував за розмову між собою на українській мові, як це робилось по державних школах... Але характеристично, що найменше говорили українською мовою і найменше цікавились українським рухом селянські хлопці, оті земські вихованці; вони одні й соромились рідної мови і не признавались до неї, за рідкими виїмками, мабуть, бажаючи швидше позбутись отого тавра – “мужицтва”» [9, с. 86–87].

Українська мова нелегко пробивала собі дорогу для опанування інтелігентського середовища Києва. Доречним вважалося її використання в красному письменстві і фольклорних публікаціях, але мовою наукових праць, публіцистики і навіть приятельського спілкування залишалася російська. Так, подружжя Кулішів між собою спілкувалося й листувалося російською мовою. По-російськи листувалися В. Антонович і Ф. Вовк. У родині

Житецьких, як тільки в хаті був сторонній, одразу ж переходили на російську, хоча всі перфектно розмовляли українською [7, с. 109–110].

За твердженням Є. Чикаленка, на початку ХХ ст. в Києві нараховували всього вісім інтелігентних сімей, які, попри заборони і зневаги, розмовляли українською: Луценки, Грінченки, Антоновичі, Лисенки, Старицькі, Косачі, Шульгини і його власна. Майже всі вони жили недалеко одна від одної – переважно по вулиці Маріїнсько-Благовіщенській (нині Саксаганського), і котру з цієї причини самі ці родини називали Українською [9, с. 291]. Узагалі зі старших українців тоді тільки в Антоновича, Лисенка та Старицького родинною мовою була українська, а в решти мова ця була тільки для зносин з українцями. Та для людей-держслужбовців небезпечно було розмовляти по-українському навіть у родині, щоби не позбутися посади. Мати Чикаленка теж спочатку хотіла говорити до онуків по-московському, але він твердо їй сказав, що коли вона хоче приїздити й бачитися з онуками, то мусить говорити до них по-українському. У родині Косачів, Шульгиних тільки матері говорили з дітьми по-українському, а батьки не вміли [9, с. 298]. Тому без перебільшення О. Маковей після відвідання столиці написав такі слова: «Тремтить моє серце: не чую нігде тих слів, що учила нас мати... Де ви поховались, мої земляки, що вас тут нігде не видати?».

Наслідки московської політики були руйнівними для української мови та культури. Заперечуючи доречність функціонування української в усіх сферах, їй залишали місце лише в неформальному спілкуванні – у колі сім'ї, що засвідчило існування диглосії. У столиці мовна ситуація того часу значною мірою була зумовлена й міграцією селян до міста. В Україні національний склад міста і села був неоднаковим, що спричиняло культурні відмінності між соціальними верствами. Якщо в Росії, де хоча б у мовному відношенні місто і село розмовляло однією мовою, в Україні зросійщене місто і українське село буквально розмовляли різними мовами [15, с. 194].

Чіткі відмінності між містом і селом засвідчені в спогадах польського діяча Генрика Юзевського: «...я не помічав у київському світі якогось виразного українського акценту, чіткої соціальної чи політичної позиції. На околицях міста діяв український театр, котрий час від часу ставив вистави народного характеру. Спорадично з'являлись українські видавництва, пов'язані з історією мистецтва, етнографією, спогадами...Український акцент губився, не залишав по собі сліду в шумному місті. Натомість за Києвом, у селі, Україна дихала на повні груди. Село було українське, самобутнє, не забруднене нічим російським, бриніло українською піснею...» [16, с. 82]. Тому саме селяни були основними носіями української мови, але, мігруючи до міста, вони починали говорити російською, оскільки українська мова була не затребуваною у формальному спілкуванні, а знання російської, навпаки, полегшувало доступ до державної служби. Як наслідок, українські селяни під тиском переходили теж на російську, а українська мова та культура перестали розвиватися.

Висновки та перспективи. Отже, у другій половині ХІХ ст. стан мови чітко віддзеркалював соціальний стан суспільства. Українську мову використовували представники нижчих верств – селяни, російська ж функціонувала в освіті, церкві, державному управлінні. А оскільки українську ще й переслідували та не допускали до офіційних сфер, Київ на кінець ХІХ ст. став російськомовним містом.

Перспективою нашого подальшого дослідження є аналіз наступного етапу існування української мови з метою осмислення природи мовного конфлікту та пошуку шляхів його усунення.

Список використаної літератури

1. Залізняк Г., Масенко Л. Мовна ситуація Києва: день нинішній та прийдешній / Г. Залізняк, Л. Масенко. – К. : Урок української, 2002. – 32 с.
2. Радевич-Винницький Я. Україна: від мови до нації / Я. Радевич-Винницький. – Дрогобич : Видавнича фірма «Відродження», 1997. – 360 с.
3. Сірополко С. Історія освіти в Україні / С. Сірополко. – Львів : Афіша, 2001. – 664 с.
4. Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин / П. Голубенко. – Київ : Дніпро, 1993. – 447 с.

5. Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914). Збірник документів і матеріалів / відп. ред. Г. Боряк; упоряд. Г. Боряк, В. Баран, Л. Гісцова, Л. Демченко, О. Музичук, П. Найдено, В. Шандра. – Київ : Ін-т історії України НАН України, 2013. – LXII; 810 с.
6. Книга і друкарство на Україні / О. Дей, І. Ісаєвич, Г. Коляда, О. Молодчиков. – Київ : Наукова думка, 1965. – 315 с.
7. Гирич І. Український Київ кінця XIX – початку XX століття: культурологічний есей / І. Гирич. – К. : Пенмен, 2017. – 780 с.
8. Павлик М. М. П. Драгоманов (1841–1895). Його ювілей, смерть, автобіографія та список творів / М. Павлик. – Львів, 1896. – 442 с.
9. Чикаленко Є. Спогади (1861–1907) / Є. Чикаленко. – Нью-Йорк, 1955. – 504 с.
10. Єфремов С. Історія українського письменства [Електронний ресурс] / С. Єфремов. – 1995. – Режим доступу до ресурсу: http://www.ukrcenter.com/!FilesRepository/Literature%5C_Upload3/8a2741a5-70bd-4b1f-833a-4c54e3a0a27e.pdf.
11. Савченко Ф. Заборона українства 1876 / Ф. Савченко. – Харків, Київ, 1930. – 430 с.
12. Україна і Росія в історичній ретроспективі / В. Верстюк, В. Горобець, О. Толочко [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://chtyvo.org.ua/authors/Verstiuk_Vladyslav/Ukraina_i_Rosiia_v_istorychnii_-_retrospektyvi_Tom_1_Ukrainski_proekty_v_Rosiiskii_imperii/
13. Шамрай С. Київський одноденний перепис 2-го березня 1874 року / С. Шамрай // Київ та його околиця в історії і пам'ятках. – К. : Державне видавництво України, 1926. – С. 351–384.
14. Лотоцький О. Сторінки минулого: у 3 т. / О. Лотоцький. – Видання української православної церкви в США, 1966. – Т. 1 – 288 с.
15. Михайлюк О. Селянство в Україні в перші десятиліття XX ст. : соціокультурні процеси / О. Михайлюк. – Дніпропетровськ : Інновація, 2007. – 456 с.
16. Юзевський Г. Замість щоденника / Г. Юзевський. – Луцьк : Вежа-Друк, 2017. – 168 с.

References

1. Zaliznyak, H., Masenko, L. (2002). *Language situation in Kyiv: today and tomorrow*. Kyiv: Urok ukrainskoi (in Ukr.)
2. Radevych-Vynnyts'kyu, Ya. (1997). *Ukraine: from language to nation*. Drohobych: Vydavnycha firma «Vidrodzhennya» (in Ukr.)
3. Siropolko, S. (2001). *The history of education in Ukraine*. Lviv: Afisha (in Ukr.)
4. Holubenko, P. (1993). *Ukraine and Russia in cultural aspect*. Kyiv: Dnipro (in Ukr.)
5. *Ukrayins'ka identychnist' i movne pytannya v Rosiys'kiy imperiyi: sprobа derzhavnoho rehulyuvannya (1847–1914). Zbirnyk dokumentiv i materialiv (2013) (Ukrainian identity and language issue in Russia: the attempt of state regulation)*. Kyiv: In-t istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny (in Ukr.)
6. *Knyha i drukarstvo na Ukrayini (1965) (Books and printing in Ukraine)*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.)
7. Hyrych, I. (2017). *Ukrainian Kyiv in XIX–XX centuries*. Kyiv: Penmen (in Ukr.)
8. Pavlyk, M. (1896). *M. Drahomanov: his life, death, autobiography and list of works*. Lviv (in Ukr.)
9. Chykalkenko, Ye. (1955). *Memories (1861–1907)*. N'yu-York (in Ukr.)
10. Yefremov, S. (1995) *The history of Ukrainian writing* (in Ukr.)
11. Savchenko, F. (1930). *Prohibition of Ukraine 1876*. Kharkiv, Kyiv (in Ukr.)
12. *Ukrayina i Rosiya v istorychniy retrospektyvi (Ukraine and Russia in historical retrospective)* (in Ukr.)
13. Shamray, S. (1926). *Census in Kyiv 2 March 1874*. Kyiv ta yoho okolystsya v istoriyi i pam'yatkakh. Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo Ukrayiny. 351–384 (in Ukr.)
14. Lotots'kyu, O. (1966). *Memories*. Vydannya ukrayins'koyi pravoslavnoyi tserkvy v USA (in Ukr.)
15. Mykhaylyuk, O. (2007). *Villages in Ukraine in XX century: sociocultural processes*. Dnipropetrovs'k: Innovatsiya (in Ukr.)
16. Yuzevs'kyu, H. (2017). *Instead of notes*. Luts'k: Vezha-Druk (in Ukr.)

MATVEIEVA Natalya Romanovna,

PhD student (The Institute of the Ukrainian language, National Academy of Sciences of Ukraine)

e-mail: natalyaskiba93@ukr.net

LANGUAGE SITUATION IN KYIV IN THE SECOND PART OF XIX CENTURY

Introduction. Much research has been devoted to the problem of language situation in Ukraine and Kyiv, as it's capital. In this study we have analyzed language situation of Kyiv in the diachronic aspect. The article «Language situation in Kyiv in the second part of XIX century» deals with the problem of existing of the Ukrainian language in the end of 19 century.

Purpose. The purpose of this paper is to characterize the position of Ukrainian in Ukraine in XIX century.

Methods. *The research was conducted by analyzing a lot of works, dealing with the history of the Ukrainian language. We have investigated the works of L. Masenko, P. Holubenko, I. Gyrych, Je. Chykalenko, S. Jefremov and others in order to study and describe language situation in Kyiv at that time.*

Results. *The results have shown that Russian language policy had negative influence on the Ukrainian language. It caused limitation of spheres, where Ukrainian may have been used, and reduction of prestige of the Ukrainian language among Ukrainians. So at that time Ukrainian was not widely spread.*

Conclusion. *From the results we can make a conclusion that functioning of the Ukrainian language in XIX century reflected social stratification of society. Only people, who lived in villages and small towns, used it. But the Russian language was preferable in cities and capital. In addition, Ukrainian was pursued by Russian authority, so it didn't have the opportunity to develop and exist. As a result, in XIX century in Kyiv, capital of Ukraine, the Russian language dominated.*

Keywords: *language; language situation; contrukrainization; language policy; language issues.*

Надійшла до редакції 16.03.18

Прийнято до друку 23.03.18